

Índex

1. INTRODUCCIÓ	3
2. OBJECTIUS	3
3. REFERENTS	4
3.1. DANIEL LUVISI	4
3.2. ANGUS MCBRIDE.....	5
3.3. EVEN MEHL AMUNDSEN.....	6
3.4. MARIUSZ KOZIK.....	7
3.5. JOSE DANIEL CABRERA PEÑA	8
4. POSSIBLES USOS DE L'ART DIGITAL EN L'ACTUALITAT	8
5. PROCÉS DE CREACIÓ DE LES MEVES IL·LUSTRACIONS	9
6. RECERCA HISTÒRICA DEL MÓN VÍKING	11
6.1. LA DEFINICIÓ DE VÍKING	11
6.2. VESTIMENTA I INDUMENTÀRIA	12
7. ELABORACIÓ DEL MEU PROJECTE: CREAT UN NOU MÓN A PARTIR DEL MÓN REAL	16
8. DESCRIPCIÓ DE LES IL·LUSTRACIONS DEL TREBALL	17
8.1. NORUEGA	17
8.2. IRLANDA	22
8.3. ISLÀNDIA	23
8.4. TERRANOVA	25
8.5. LA RUS DE KIEV	28
8.6. L'ESTEPA EUROASIÀTICA.....	31
8.7. L'IMPERI BIZANTÍ.....	34
9. CONCLUSIONS	36
10. ANNEXES	38
10.1. EXPANSIÓ DEL MÓN VÍKING	39
10.1.1 <i>Les Illes Britàniques: l'Anglaterra Anglosaxona, Escòcia i Irlanda</i>	39
10.1.2 <i>La França Carolíngia</i>	40
10.1.3 <i>La Península Ibèrica i el Mediterrani: el regne Astur-Lleonès, Al-Àndalus, el Nord d'Àfrica i Itàlia</i>	41
10.1.4 <i>L'atlàntic Nord: Islàndia, Groenlàndia i Amèrica del Nord</i>	42
10.1.5 <i>Terres d'Orient: els eslaus, els nòmades turcs, Pèrsia i l'Imperi Bizantí</i>	44
11. FONTS DE CONSULTA	47
11.1. LIBRES	47
11.2. REVISTES	47
11.3. PEL·LÍCULES I SÈRIES DE TELEVISIÓ	48
11.4. PÀGINES WEB.....	48

Resum: *Aquest projecte ha consistit en la realització d'una sèrie de 7 il·lustracions digitals històriques ambientades en el món dels víkings i en alguns dels pobles més distants amb qui van mantenir contacte. Al tractar-se d'una cultura tan complexa, diversa, rica i canviant, he decidit centrar-me en un aspecte concret com és l'expansió dels víkings pel món i les influències externes en el seu vestuari i panòplia militar, així com la manera com la indumentària varia en funció de la jerarquia social del seu portador. Les il·lustracions formen part d'un projecte personal més extens que tracta sobre l'Alta Edat Mitjana, que és el període històric que més m'entusiasma, perquè és l'època en que els pobles bàrbars, inclosos els víkings, es van veure influenciats per la cultura clàssica.*

Abstract: *This project has consisted in the realization of a series of 7 historical digital illustrations set in the world of the Vikings and some of the most distant peoples with whom they had contact. As they were such a complex, diverse, rich and changing culture, I have decided to focus on a specific aspect, such as the expansion of the Vikings around the world and the external influences in their clothes and military panoply, as well as the way clothing varies depending on the social hierarchy of its wearer. The illustrations are part of a larger personal project about the Early Middle Ages, which is the historical period that I am most excited about, because it is the time when barbarian peoples, including the Vikings, were influenced by classical culture.*

Paraules clau: *Il·lustració digital, concept art, disseny de personatges, indumentària, recreació històrica, món víking.*

1. Introducció

He dibuixat des de que tinc memòria, però no va ser fins als 12 anys, si no recordo malament, que vaig descobrir que existia la possibilitat de fer dibuixos increïbles amb ordinador. Des de llavors que no he parat de dibuixar digitalment. Paral·lelament, vaig anar desenvolupant el gust per la fantasia medieval i la ciència ficció, que mica a mica em va anar portant cap a la història, i les primeres cultures antigues que van despertar el meu interès van ser Egipte, Grècia, els maies, els celtes i els víkings. Als 14 anys vaig tenir la meua primera tauleta gràfica, la qual cosa va permetre'm millorar molt en la tècnica del dibuix digital. Els víkings van acabar sent una temàtica habitual en les meves il·lustracions. Al llarg d'aquests anys he anat aprofundint en la recerca històrica per aconseguir que les meves il·lustracions fossin el més creïbles possible, a la vegada que he anat guanyant experiència tècnica. Durant els últims dos anys m'he centrat en estudiar l'Alta Edat Mitjana (període al que pertany l'Era Víking) a nivell global, per conèixer també els pobles amb que els víkings van tenir contacte a través dels quatre continents que van visitar.

2. Objectius

Amb la finalitat que les il·lustracions que presento en aquest projecte tinguin coherència i varietat, em marco els següents objectius:

- Emfatitzar, a través d'un conjunt de personatges, l'esperit aventurer del víkings i la diversitat cultural existent dins el vast territori en el que es van moure.
- Donar protagonisme a les colònies víking més llunyanes i que han quedat en segon terme respecte a les més conegudes incursions a Anglaterra i França.
- Procurar ser fidel a la història, documentant-me de la manera més sòlida possible.
- Interpretar la història de manera creativa, cuidant especialment l'estètica i l'originalitat conceptual, ja que el meu treball és bàsicament de disseny de personatges.
- Posar en pràctica noves tècniques de pintura digital i augmentar la qualitat del meu treball.

3. Referents

3.1. Daniel Luvisi

Abel, de Daniel Luvisi, tècnica digital.
Font: <https://www.artstation.com/danluvisiart>

Aquest il·lustrador de Califòrnia va ser una de les meves primeres influències quan vaig descobrir l'art digital. Treballa amb Photoshop i el que més m'ha influenciat d'ell és el seu estil increïblement realista i l'abundància de detalls. Ha treballat per al món del còmic sobretot, i des de fa uns anys s'ha centrat en escriure i il·lustrar els seus propis llibres. La seva creació més coneguda és un antiheroi anomenat Gabriel, protagonista del seu llibre *Last Man Standing: Killbook of a Bounty Hunter* (2010). Fa dos anys vaig poder conèixer-lo en persona en un seminari d'art digital a Barcelona, dins del festival d'animació Non Stop que es celebra cada any a la ciutat. Va ser ell qui em va encoratjar a crear un llibre propi.

3.2. Angus McBride

Angus McBride (1931 - 2007) va ser un conegut il·lustrador britànic que va dedicar quasi tota la seva obra a recrear la història de la humanitat. Treballava sobretot per a l'editorial de temàtica històrica i militar Osprey Publishing, i la seva tècnica preferida era el *gouache*. Les seves il·lustracions estaven tan ben documentades a nivell històric, que sovint les utilitzo com a referència de roba i indumentària històrica.

Darrera defensa d'Olaf Tryggvason a Svolder, d'Angus McBride, gouache.

Font: <https://i.pinimg.com/originals/4f/91/3e/4f913eee7a58b7acc65b26bba05b4ffb.jpg>

3.3. Even Mehl Amundsen

Even Amundsen és un jove il·lustrador i *concept artist* noruec, molt influenciat per la mitologia i la cultura víking del seu país d'origen. Fa gairebé dos anys que està entre els meus preferits, i igual que amb el primer artista de la llista, també he tingut l'honor de parlar amb ell en persona, en el mateix seminari d'art digital que he mencionat anteriorment. El que més m'inspira d'ell és la seva destresa i agilitat en el dibuix (tant digital com en tinta). De fet realitza il·lustracions molt ràpides, i durant un any va estar realitzant una il·lustració per dia, per acabar ajuntant-les totes en dos llibres escrits també per ell.

Druzina, d'Even Mehl Amundsen, tècnica digital.

Font:

<https://www.artstation.com/mischeviouslittleelf>

3.4. Mariusz Kozik

Aquest és un il·lustrador digital polonès que he descobert aquest any. Especialitzat en la temàtica històrica, les seves il·lustracions han aparegut en un munt d'edicions de la saga de videojocs d'història antiga i medieval *Total War*, de la companyia japonesa SEGA. Em fascina sobretot la credibilitat de les escenes que pinta, i la seva tècnica pictòrica i realista a la vegada. També se li nota un gran treball de documentació històrica pel que fa al vestuari, les armes, etc.

A Total War Saga: Thrones Of Britannia, de Mariusz Kozik, tècnica digital.
Font: <https://www.artstation.com/lacedemon>

3.5. Jose Daniel Cabrera Peña

Aquest il·lustrador espanyol el vaig descobrir fa pocs anys a través de la revista d'història *Desperta Ferro*, de la qual ha il·lustrat molts números. Un cop més, un artista especialitzat en història, ben documentat i del qual em queda molt per aprendre. Treballa tant en tècnica digital com a l'oli.

Cid infantry, de Jose Daniel Cabrera Peña, tècnica digital.
Font: <https://www.artstation.com/thrax>

4. Possibles usos de l'art digital en l'actualitat

L'art digital pot anar enfocat a dos mons diferents però molt relacionats, la il·lustració i el *concept art*. La majoria d'il·lustradors són autònoms o *freelance*, i treballen sobretot per a editorials (llibres, revistes, etc.) i jocs de rol. La il·lustració sempre serveix per donar visibilitat al producte, ja que en un llibre ens entren abans pels ulls les imatges, que el text. Contràriament, el *concept art* acostuma a implicar un lloc de treball fixe en un estudi de cinema o empresa de videojocs, i requereix l'habilitat de crear imatges a un ritme accelerat, ja que tots els dissenys han d'estar a punt en el moment de començar el rodatge o l'animació. El *concept art* és una de les primeres etapes en la producció d'una pel·lícula o videojoc, igual que el guió o l'*storyboard*, i no és visible en el producte final. En un

videojoc hi treballen tant il·lustradors (realitzant les imatges promocionals, el disseny de la portada, etc.) com *concept artists*. La il·lustració històrica també pot anar enfocada a museus d'història o arqueologia. De cara al meu futur professional contemplo una mica totes aquestes possibilitats, ja que la base en tots els casos és el dibuix i la pintura, però la indústria del *concept art* sembla la més estimulante, tot i la pressió que el ritme de treball implica en aquest ofici.

5. Procés de creació de les meves il·lustracions

1. Totes les il·lustracions les començo i acabo amb Adobe Photoshop. Sempre començo una il·lustració fent un esbós en brut amb algun color que no sigui negre, com ara blau.
2. A continuació, en una nova capa, ressegueixo els contorns amb negre, cuidant més l'acabat de les línies, i elimino la capa anterior de l'esbós en blau. Aquest és el dibuix lineal que em servirà per aplicar posteriorment el color.
3. Creo una nova capa per sota de la del dibuix lineal. És la capa de colors base.
4. Sobre aquesta capa de color base i per sota del dibuix lineal, aplico les primeres llums i ombres. Per sota de totes les de més capes, faig el fons. Per al fons enganxo fotografies, les edito, i hi pinto a sobre. A continuació desenfoco el fons per donar profunditat de camp.
5. Creo una o més capes per sobre de la capa de dibuix lineal, i començo a polir el dibuix, eliminar els contorns, detallar i donar una aparença més realista.
6. Per últim faig els detalls finals, aplico alguna textura especial a partir de fotografies (com la de la gorra de llana), corregeixo el color i les llums i ombres, i aplico efectes de llum (halos, etc.).

1

2

3

4

6. Recerca històrica del món víking

6.1. La definició de víking

La millor manera de començar a parlar dels víkings és definir que significa exactament la paraula víking. Cal aclarir que el concepte de “Era Víking”, al igual que el concepte d’Edat Mitjana o Edat Antiga, es una invenció moderna dels historiadors per delimitar un període històric concret amb unes característiques específiques. La paraula víking deriva del nom amb que a la antiga Escandinàvia es coneixia la pirateria. Per tant, no tots els escandinaus eren víkings. Així doncs, l’Era Víking es el període en que la majoria de pirates eren escandinaus, i els historiadors la situen entre la primera incursió víking documentada per les cròniques medievals, al monestir anglosaxó de Lindisfarne (793) i la batalla amb que finalment van ser expulsats d’Anglaterra després d’una llarga ocupació, la Batalla de Stamford Bridge (1066). Però aquest concepte d’Era Víking pot crear confusió, ja que en realitat les tribus d’Escandinàvia havien estat saquejant Europa molt abans, ja en temps de

la República Romana. Moltes de les tribus anomenades “germàniques” pels romans eren d’origen escandinau. Alguns dels pobles germànics que van fer caure l’Imperi Romà tenien arrels escandinaves, com els visigots, els vàndals, els llombards o els anglosaxons. I després del 1066, la pirateria escandinava tampoc es va aturar del tot fins segles més tard.

6.2. Vestimenta i indumentària

Des de l’època del Romanticisme s’ha inculcat en l’imaginari popular una visió dels víkings que res té a veure amb el que l’arqueologia ha anat demostrant. El clixé més popular que s’ha associat durant dècades als víkings és el d’un inconfusible casc amb banyes, que semblava que tot víking havia de portar. Si pensem en els víkings com a gent molt pràctica que no portaria a sobre res que no fos funcional, la idea d’un casc amb banyes és ridícula. La realitat és que el casc en aquells temps, a Escandinàvia i a Europa en general, era molt poc habitual, reservat només a les classes dominants, i òbviament no portava banyes. Els casc comú de l’època era el cònic nasal, i a Escandinàvia existia també un tipus de casc amb “antifaç” anomenat *Gjermundbu*. També estaven reservades als més rics les cotes de malla i les espases, sent les llances i destrals (de una o de dues mans) les armes més utilitzades per la resta de la humil població. Pel que fa a la roba, la majoria de la gent vestia de manera molt senzilla, només amb una túnica i uns pantalons de lli o llana de sense gaire color, que portaven tant per al dia a dia com per al combat. Per una altra banda, els reis i cabdills demostraven la seva riquesa vestint colors vistosos com vermells o blaus, brodats molt elaborats, peces de seda oriental i joies de plata. De fet, aquestes normes es podien aplicar a qualsevol indret de la Europa de l’època. Al fi i al cap els víkings no eren gaire diferents dels seus contemporanis francs o anglesos pel que fa a equipament militar i vestimenta. Les espases eren rectes i de doble fil, de una sola mà, conegudes com a espases de tipus carolingi, iguals que les de la resta d’europeus. També cal destacar que com a resultat de l’expansió, la indumentària i l’art dels víkings fora d’Escandinàvia es van veure influenciats per altres cultures. Per exemple, els víkings a Escòcia i Irlanda es van apropiat de l’art celta gaèlic, en objectes d’orfebreria i brodats, mentre que els víkings que es movien entre l’Europa oriental i Àsia Central van adoptar la religió eslava i costums turques com l’ús de sabres, caftans, pantalons bombatxos i armadures lamel·lars.

Combat entre vikings occidentals amb equipament militar complet. El de la dreta porta un casc Gjermundbu típicament nòrdic, i el de l'esquerra un cònic nasal Spangenhelm d'estil europeu.

Font: <https://www.jorvikvikingfestival.co.uk/event/anglo-saxon-encampment16-02-2014>

Viking amb equipament militar complet, cota de malla, casc Gjermundbu i un ganivet de combat anomenat seax. Els pantalons son bombatxos d'origen oriental. Membre del grup de recreació històrica Gjallarhorn Lag.

Font: <https://www.facebook.com/Gjallarhorn-Lag-537573216432830/>

Viking oriental (Rus) d'alt rang, amb armadura lamel·lar pròpia dels nòmades de l'estepa. Membre del grup de recreació històrica Gjallarhorn Lag.

Font:
<https://www.facebook.com/Gjallarhorn-Lag-537573216432830/>

Viking oriental (Rus) d'alt rang, amb cota de malla i destal de dos mans o danesa. El casc és d'estil centreesiàtic. Els motius circulars estampats a la capa de llana pretenen imitar els brocats de les sedes orientals. Membre del grup de recreació històrica Gjallarhorn Lag.

Font: <https://www.facebook.com/Gjallarhorn-Lag-537573216432830/>

*Viking occidental amb roba més humil.
Membre del grup de recreació històrica
Gjallarhorn Lag.*

Font:

<https://www.facebook.com/Gjallarhorn-Lag-537573216432830/>

*Dona escandinava. El cabell recollit en un nus
servia per indicar el seu estat de casada. A
Escandinàvia les dones portaven un vestit amb
tirants que es lligaven sobre el pit amb dos
fermalls de grans dimensions (semblant a un
davantal). Els dos fermalls estaven units per
collars de denes (de pasta de vidre, metall,
ambre o pedres semiprecioses) o cadenes.*

Font:

<https://i.pinimg.com/originals/af/c3/e8/afc3e8d66db2d2158463e21699788a1d.jpg>

Dona Rus. Les dones del món viking oriental vestien a la moda eslava. Les casades portaven el cap cobert amb un vel, sobre el qual portaven una cinta adornada amb “anells de templa”. Aquesta dona porta també collarets de denes de vidre, i un collaret de cornalina adornat amb dirhams àrabs.

Font:

<https://i.pinimg.com/originals/75/1f/8c/751f8c394c2860244d2ee16f5562b796.jpg>

7. Elaboració del meu projecte: Creant un nou món a partir del món real

A continuació explico com aplicar la recerca històrica al disseny de personatge. Sabem que si els antics feien les coses d'una determinada manera, era per alguna raó. Saber què funcionava bé o malament en el passat és important tant si es pretén plasmar la realitat històrica com si es pretén crear un món totalment fantàstic. Ha quedat demostrat en els últims anys que les obres de fantasia que més èxit tenen entre el públic són les que tenen una forta base històrica, com per exemple la saga literària de George R.R. Martin, adaptada com a sèrie televisiva amb el títol de *Joc de Trons* (David Benioff i D.B. Weiss, 2011). Quan dissenyem una armadura per un personatge, ja sigui real o fantàstic, el fet de pensar no només en el sentit estètic, si no també en el sentit pràctic, li dona a la obra una qualitat extra i un grau de credibilitat major. I per conèixer què és pràctic en matèria militar antiga, la millor manera és estudiar la història.

Una bona manera de començar a crear personatges, històrics o fantàstics, és fer-se preguntes com les següents, i intentar resoldre-les mitjançant la recerca:

- Com està construïda i com funciona una armadura? Com protegeix dels cops i salva la vida al seu portador? Quines parts del cos són més importants de protegir amb peces massisses, i quines es millor deixar-les lliures per facilitar la mobilitat? Com els diferents tipus d'armadura tenen els seus avantatges i els seus inconvenients?
- Quins materials estan a l'abast de la cultura a la que el personatge pertany? Quins materials o productes són propis de la seva cultura, i quins adquireix a través de comerç o saqueig? Quines tècniques de confecció de roba són pròpies de l'època?
- Quin és l'estatus social del personatge? Quina roba i armadura/armes es pot permetre segons el seu nivell econòmic?
- Quina és la moda de la seva cultura pel que fa a estètica, pentinat, art tradicional, etc.?
- És una cultura aïllada o oberta al món?
- Quina és la personalitat del personatge? Quin són els seus atributs?
- El seu món és civilitzat o barbar?
- No oblidem tenir en consideració la simbologia cultural dels colors o altres detalls que afegeixen autenticitat i valor al nostre personatge.

8. Descripció de les il·lustracions del treball

Les il·lustracions que he realitzat estan basades en l'expansió dels víkings cap als territoris de l'Atlàntic Nord i Orient. Per conèixer al detall el procés d'expansió dels víkings en aquests i altres territoris, vegeu l'apartat d'annexes. A continuació parlaré d'aquest rerefons històric de manera més breu i en funció de la recerca que he fet per a cada il·lustració específica.

8.1. Noruega

Aquesta il·lustració representa un víking en la seva Escandinàvia natal. La meua intenció era que transmetés la sensació d'estar contemplant el seu entorn just després d'un sanguinari enfrontament entre tribus a la vora del mar en un fiord noruec. La postura és de calma perquè lo pitjor ja ha passat i el personatge ha sobreviscut, però la sang dels que han estat abatuts tenyeix l'aigua del fiord de vermell. Escandinàvia en temps dels víkings no va

ser envaïda per cap potència estrangera, però era una societat completament dividida i els enfrontaments entre tribus rivals eren freqüents. Noruega, Suècia i Dinamarca, així com les terres ocupades posteriorment, van ser ocasionalment unificades sota un sol tron, però la situació general al llarg del període víking era el de una terra amb unes fronteres constantment canviants. Per això normalment, tot i la seva fama d'exploradors de terres llunyanes, els víkings combatien contra altres víkings dins del territori escandinau.

Partint de les preguntes que he exposat al començament d'aquest apartat, he dissenyat aquest personatge buscant una aparença humil, però no pobre. No porta res d'armadura, perquè és un luxe que no es pot permetre, i tampoc porta espasa, sinó una molt més habitual destrat. La túnica és feta de pedaços aprofitats de roba vella, i hi ha varietat de colors però no són vistosos com els que portaria un víking ric. Sobre els pentinats víkings hi ha poca informació, però es creu que existia una àmplia varietat d'estils que podien variar segons l'època i la regió.

La túnica feta de pedaços està basada en una troballa real a Bernuthsfeld, Alemanya, en un territori que antigament era danès, per lo tant, es pot considerar una peça de roba víking. Com el personatge és un guerrer, la barba no podia tenir una llargada excessiva, ja que un adversari podria agafar-la fàcilment i estirar-ne. Porta tatuatges i els ulls pintats, ambdues pràctiques documentades en fonts escrites de l'època. Ahmad Ibn Fadlan, cronista àrab de Bagdad, és qui va documentar la pràctica dels tatuatges en un viatge a la regió del Volga on va visitar un assentament víking, i el jueu de Tortosa Abraham Ben Yacob va documentar que els homes danesos es pintaven els ulls. Els pantalons, en aquest cas, són bombatxos, que tot i ser més propis de les terres de l'est, també podrien haver estat utilitzats a Escandinàvia i Dinamarca.

El collaret que porta al coll és un amulet en forma de martell de Thor, un dels principals déus germànics i nòrdics. Els amulets del martell de Thor són una troballa habitual en jaciments víkings, i n'hi ha d'una gran varietat de materials: ferro, plata, or, ambre o os. La majoria tenen un disseny senzill, com aquest, però destaquen alguns exemplars molt ostentosos, que en comptes de penjar-se al coll amb un cordill, es penjaven amb una cadena de plata de grans dimensions.

Norse warrior, 2018. 105,83 cm x 158,75 cm (4000 px x 6000 px). Tècnica digital.

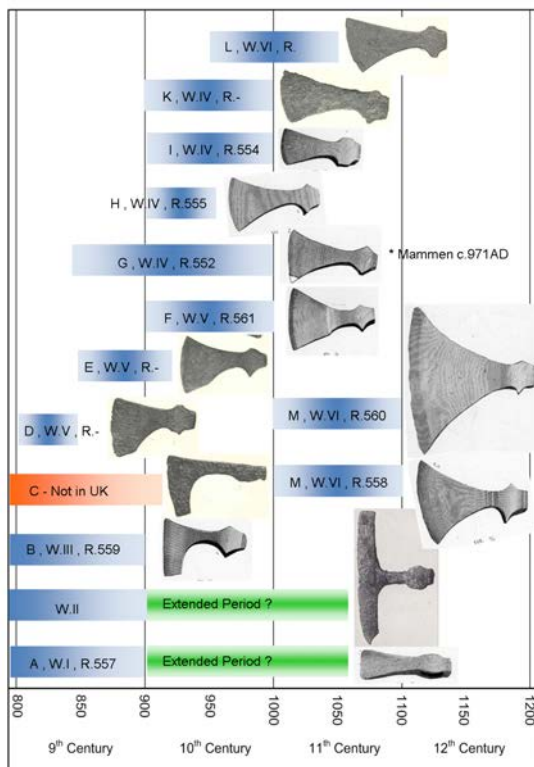
Referències utilitzades

Túnica de Bernuthsfeld (680-775), actual Baixa Saxònia, Alemanya (original a la dreta). A l'esquerra, una reproducció moderna feta per Valgred.

Font:

<https://www.facebook.com/143670462365403/photos/pcb.1567024330030002/1567002346698867/?type=3&theater>

Tipus de destrals viking segons la tipologia Petersen. La 7a des de dalt és la que he utilitzat com a referència.

Font:

<http://ancientwaysblog.blogspot.com/2015/10/types-of-viking-axes-and-swords.html>

Norse-Gael jarl, 2018. 105,83 cm x 158,75 cm (4000 px x 6000 px). Tècnica digital.

8.2. Irlanda

Aquí volia representar un víking irlandès, per la qual cosa havia de tenir un aire celta. L'element que més clarament indica la seva procedència és la fíbula de la capa, ostentosa i ornamentada amb filigrana d'or, plata i incrustacions d'ambre. Aquest tipus de fíbules en forma d'anella eren les més comunes a l'Alta Edat Mitjana, sovint amb una obertura perquè l'agulla pogués passar amb més facilitat. A Irlanda i Escòcia, aquestes fíbules podien arribar a ser de grans dimensions, com la que apareix aquí, i si el seu portador era ric, estaven extremadament ornamentades amb formes pròpies de l'art gaèlic i escandinau. En aquest cas es tracta d'un personatge d'elevada posició social, ja que és un *jarl* (equivalent a un comte).

Referències utilitzades

Fíbula gaèlica de Hunterston, segle VIII, reutilitzada per un víking al segle X, Museu Nacional d'Escòcia, Edimburg.

Font:

https://www.nms.ac.uk/explore-our-collections/collection-search-results/?item_id=132606

8.3. Islàndia

En aquest cas la intenció era representar un home del nord el més humil possible. Per això tots els colors que vesteix són discrets. Com que està ambientat a Islàndia, on hi fa fred fins i tot a l'estiu, no podia faltar una gorra de llana i una pell de xai sobre la capa de feltre. Contràriament a la imatge que molta gent té dels víkings, vestint pells de bèsties ferotges com llops o ossos, el més comú era la pell d'animals fàcils de caçar o que es poguessin menjar, com ara xais, cabres, llebres, etc. En temps medievals, si algú aconseguia caçar un ós o un llop, degut a l'enorme dificultat de la presa, lo habitual seria vendre'n la pell a algun rei o cabdill poderós. Per al fons he optat per situar-lo en una casa construïda amb torba, tal com han sigut les cases típiques islandeses des de fa mil anys.

Referències utilitzades

Reconstrucció hipotètica de la casa d'Erik el Roig (segle X), a Eiríksstaðir, Islàndia.
Font: <https://guidetoiceland.is/connect-with-locals/regina/viking-areas-in-iceland---eiriksstair>

Icelandic farmer, 2018. 105,83 cm x 158,75 cm (4000 px x 6000 px). Tècnica digital.

8.4. Terranova

El títol d'aquesta il·lustració, *Skræling*, fa referència al nom amb que els víkings d'Islàndia coneixien als indígenes amb els quals van establir contacte durant la seva breu aventura a Amèrica del Nord a partir de l'any 1000, fet pel qual s'ha hagut de reescriure la història en les últimes dècades. *Skræling* tant es referia als amerindis de Terranova com als paleo-esquimals de Labrador i l'illa de Baffin, però aquest en concret representa un habitant de l'illa de Terranova, o com l'anomenaven els víkings, *Vinland*. Es creu que aquests indígenes eren avantpassats dels posteriors *beothuk*, per la qual cosa s'acostuma a utilitzar a aquesta tribu més moderna com a referència de com devien ser els nadius que van tenir contacte amb els víkings. Però això és molt hipotètic. Els *beothuk* eren coneguts per pintar amb ocre vermell la seva pell, la roba i tots els objectes que posseïen, i així ho he representat jo. La majoria de tribus de Nord Amèrica en aquells temps no coneixien el ferro, per això les seves armes tenien puntes de pedra. A l'Àrtic canadenc tampoc es coneixien els materials tèxtils, per això només confeccionaven roba de pell i les cordes es feien a partir de tendons.

Per realitzar aquesta il·lustració vaig haver d'investigar prèviament com es llença correctament una javalina. Per això vaig buscar imatges de com ho fan els nadius americans dels nostres temps.

Skræling, 2018. 105,83 cm x 158,75 cm (4000 px x 6000 px). Tècnica digital.

Referències utilitzades

Centre d'interpretació de la cultura beothuk, Boyd's Cove, Terranova, Canadà.

Font: <http://www.newfoundlandlabrador.com/trip-ideas/travel-stories/provincial-historic-sites-of-newfoundland-and-labrador>

Reproducció de fletxes beothuk. Les dues de la dreta s'aprecia que estan pintades amb ocre vermell.

Font:

<http://elfshotgallery.blogspot.com/2010/04/making-beothuk-arrows.html>

8.5. La Rus de Kiev

Aquest personatge representa al príncep Sviatoslav de Kiev (942-972), de la dinastia d'origen suec que governava el territori eslau de l'actual Ucraïna i oest de Rússia. Per tant, havia de dissenyar-lo tenint en ment com deuria ser un víking de l'aristocràcia oriental.

En apartats anteriors he mencionat que els rics solien vestir colors el més estridents possible (blaus i vermells eren els més cars d'obtenir), però com també he mencionat ja, cal tenir en compte també la simbologia del color, i en el cas de la regió de Kiev, el blanc era sinònim de puresa i netedat. La gent més pobre també solia vestir de blanc o beix, però aquests eren colors que s'embrutaven molt fàcilment treballant al camp o durant el dia a dia, així que quan els nobles rus o eslaus vestien una túnica blanca, era per demostrar que anaven impecables. Aquest detall se m'hagués passat per alt (inicialment la túnica havia de ser vermella) si no fos perquè des de l'associació de recreació històrica víking de la qual formo part em van aconsellar. Les vores de la túnica estan adornades amb seda persa. Les joies són majoritàriament de plata, ja que els víkings la valoraven molt més que l'or. La bossa que penja del cinturó (anomenada *tarsoly*) és d'origen magiar (els magiars eren els actuals hongaresos). La peça de roba que porta sobre la túnica és un caftà, que juntament amb els pantalons bombatxos li dóna una estètica molt de l'est, influenciat pels nòmades turcs que freqüentaven l'Europa de l'Est. Una vegada més he fet ús del tatuatge, els quals han estat basats en la simbologia i l'art eslaus.

L'estètica del personatge ha estat basada en la descripció que en fa l'historiador bizantí Lleó Diaca (segle X). De Sviatoslav diu que portava bigoti, una arracada (fet interessant, ja que a Escandinàvia so portaven arracades ni els homes ni les dones), túnica blanca, i el cap afaitat deixant només un floc llarg de cabells a la part superior del cap. Semblant a l'estètica dels cosacs moderns.

Sviatoslav of Kiev, 2018. 105,83 cm x 158,75 cm (4000 px x 6000 px). Tècnica digital.

Referències utilitzades

Tarsoly magiar, segle X.

Font:

<http://kurultaj.hu/2013/04/a-legujabban-elokerult-tarsolylemezunk/tarcal-2/>

Espasa de Gnezdovo, segle X, Rússia.

Font:

<https://www.pinterest.es/pin/525865693959363521/?lp=tr>
ue

Reconstrucció hipotètica de l'assentament eslau de Biskupin, Polònia.

Font:

https://en.wikipedia.org/wiki/Biskupin#/media/File:Biskupin_-_gate_and_wall.jpg

8.6. L'estepa euroasiàtica

Aquesta il·lustració esta basada en Kurya, un khan (rei) dels petxenegs, que eren un poble nòmada turc molt vinculat als víkings rus. I el crani del qual està bevent és de Sviatoslav de Kiev, el personatge anterior, al qual es diu que va matar en combat. L'origen dels petxenegs és incert, però es creu que havien sigut enemics de Xina i el Tibet, i que més tard haurien migrat cap a l'oest en direcció a l'Europa Oriental, on van esdevenir enemics de la Rus de Kiev i aliats ocasionals de Bizanci. Segurament el que més crida l'atenció en aquesta il·lustració és la peculiar copa feta a partir del crani del príncep de Kiev. Aquesta pràctica era comú entre els nòmades turcs de les estepes, però el seu significat no està del tot clar. Normalment es feia per humiliar al derrotat, però en el cas de Kurya sembla que ho va fer com a reconeixement de la valentia de Sviatoslav. Un altre cas semblant i que també és molt conegut és el d'un khan búlgar que es va fer una copa a partir del crani d'un emperador bizantí.

Volia que la imatge transmetés l'esperit nòmada dels petxenegs, i no hi ha res més representatiu de la vida nòmada que una iurta, la casa mòbil de les estepes d'Àsia Central. Per això he fet visible al fons l'estructura interna característica d'una iurta, i hi he inclòs catifes turques (anomenades *kilim*) a les parets i al terra.

Vesteix un caftà, que l'he fet vermell per indicar que el portador té una posició social alta. Les vores del caftà són de seda. Noteu que tant en aquest cas com en el de Sviatoslav, els fragments de seda que adornen la roba estan estampats amb rodones. A l'Alta Edat Mitjana, les robes de seda solien estar estampades de manera similar des d'Europa fins a l'Extrem Orient, amb aquest disseny característic d'origen persa. També porta un sabre, que és l'espasa corba originària d'Àsia Central, i com en la il·lustració anterior, el cinturó està decorat amb xapetes de metall, que també era típic d'Orient.

L'he representat assentat en un sofà amb coixins, perquè antigament, en el món oriental els sofàs complien la mateixa funció que els trons a Occident. Tant els sofàs com els coixins eren un luxe. Com més coixins tenia una persona, més rica era, i aquests solien ser de cuir.

Kurya Khan, 2018. 105,83 cm x 158,75 cm (4000 px x 6000 px). Tècnica digital.

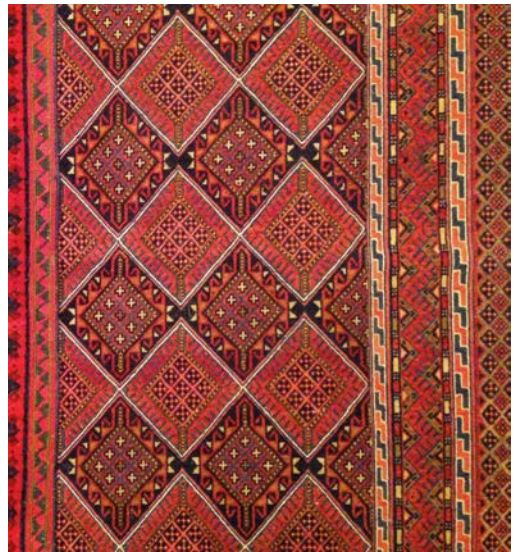
Referències utilitzades

Tresor de Nagyszentmiklós, Romania, segles VI-X.

Font:

https://en.wikipedia.org/wiki/Treasure_of_Nagyszentmikl%C3%B3s#/media/File:Tezaurul_Sannicolau_Mare_3.jpg

Kilim centreasiàtic.

Font: <http://kaspia.com.au/category/rugs/>

Caftà d'Àsia Central, segle VIII, Metropolitan Museum of Art, Nova York.

Font:

[https://en.wikipedia.org/wiki/Caftan_\(Metropolitan_Museum_of_Art\)#/media/File:Caftan_MET_DT1115.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Caftan_(Metropolitan_Museum_of_Art)#/media/File:Caftan_MET_DT1115.jpg)

8.7. L'Imperi Bizantí

Aquest personatge representa l'emperador bizantí Basili II (958-1025), famós per haver fundat la Guàrdia Varega, que era un cos militar d'elit format per víkings encarregat de protegir als emperadors bizantins. Basili també és conegut perquè va casar la seva germana Anna amb el príncep rus Vladimir “el Gran”, que era fill de Sviatoslav de Kiev (el qual ja hem vist en aquest treball), fet que està considerat com l'inici de la conversió del poble rus al Cristianisme Ortodox. La meua idea era representar a l'emperador de manera que evocés a la iconografia ortodoxa o els mosaics bizantins, amb el característic fons daurat i l'aureola. La inspiració em va venir a partir de la imatge més famosa d'aquest emperador, que és la miniatura del Psalm de Venècia, que podeu veure més endavant. He intentat mantenir també la mateixa indumentària que porta en la miniatura del segle XI, fent-ne la meua interpretació personal.

Tornant a remarcar la importància de conèixer la simbologia del color, la túnica i la capa són de seda de color porpra. Si els tints vermells i el blau eren cars a la antiguitat, l'ús del porpra es limitava a l'aristocràcia o la família imperial. No només era el color més car que existia en el món antic, si no que en algunes cultures, com la romana, la bizantina o la persa, el seu ús estava prohibit a qualsevol que no tingués el permís explícit del rei o l'emperador. Per aquest motiu als membres de la reialesa bizantina se'ls solia anomenar “nascuts en el porpra”. Per lligar la capa li he posat una fíbula adornada amb un camafeu que conté la imatge de Jesucrist. Un camafeu era una pedra semipreciosa amb alguna imatge tallada a la seva superfície, i eren molt característics del món grecoromà. Les decoracions de perles que pengen dels costats de la corona s'anomenen *pendulia* i són característiques de les corones bizantines.

Basil II, 2018. 105,83 cm x 158,75 cm (4000 px x 6000 px). Tècnica digital.

Referències utilitzades

Miniatura de Basili II en el Psalm de Venècia, 1017-1018, Biblioteca Nazionale Marciana, Itàlia.

Font:

https://en.wikipedia.org/wiki/Basil_II#/media/File:Basilius_II.jpg

9. Conclusions

Crec que he assolit els objectius que m'havia marcat, encara que m'hagués agradat poder incloure en el treball altres personatges històrics als que he hagut de renunciar per falta de temps. Partint del fet que els víkings van establir contacte amb els habitants de quatre continents, era impossible recrear en tan poc temps un món tan ampli. Tot i que ja fa dos anys que faig il·lustracions basades en aquest període històric, i he il·lustrat una gran part del món que els víkings van conèixer, en aquest cas he hagut de triar allò que em semblava més remarcable o representatiu del seu esperit aventurer. Per això, en comptes de parlar dels fets històrics que han quedat més arrelats en l'imaginari popular, com són la invasió d'Anglaterra o el setge de Paris (la gran majoria de pel·lícules, llibres i sèries

televisives sobre víkings es centren en aquests dos fets), he triat parlar dels confins orientals i occidentals del món víking, allà on només arribaven els més aventurers.

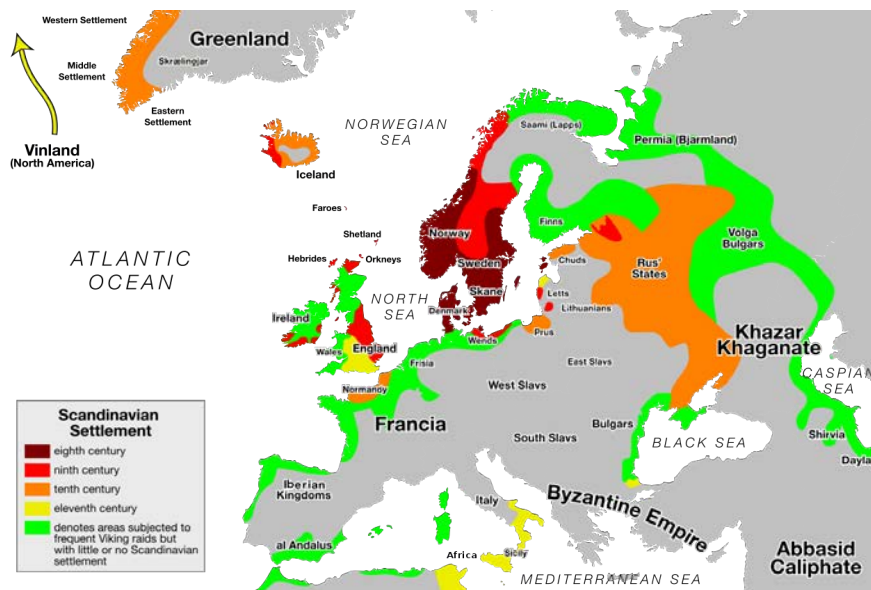
Realitzant aquest projecte he millorat en qüestions artístiques com la composició i l'originalitat de les idees, i en com plasmar als personatges de forma creativa. En aquest sentit estic especialment satisfet amb la il·lustració de l'emperador Basili II, amb el fons imitant un mosaic bizantí, va tenir un èxit increïble quan el vaig compartir a les xarxes socials, ja que ningú havia vist abans a aquest famós personatge sent representat d'aquesta manera. He intentat que el fons de cada una de les il·lustracions parlés tant de la cultura del personatge com el personatge en si, sense ser un element secundari.

Aquest projecte també m'ha servit com a motivació per crear personatges víkings amb una estètica més minimalista del que estava acostumat. Solia caure en la temptació de dibuixar-los sempre amb armadura pesada, casc i robes de colors llampants, quan en general en aquella època la majoria de la gent era molt humil i vestia de forma senzilla. Crec que el conjunt d'il·lustracions que he realitzant transmet eficaçment les diferències socials de l'Alta Edat Mitjana nòrdica.

Com a conclusió final, m'he adonat de que, tot i estar molt satisfet amb el meu progrés artístic i el resultat de les il·lustracions realitzades, em queda molt per aprendre si el que vull és dedicar-me professionalment a l'ofici de *concept artist* o el d'il·lustrador. Pròximament estic disposat a iniciar un període d'aprenentatge intensiu per tal d'assolir un estil més pictòric i de realització més ràpida. El realisme i el detallisme considero que ja els tinc, i són recursos que puc utilitzar sempre que em convingui, però ara toca mirar cap a nous horitzons per tal d'obtenir resultats més rics.

10. Annexes

10.1. Expansió del Món Víking

Territoris saquejats i colonitzats pels víkings.

Font:
https://en.wikipedia.org/wiki/Viking_expansion#/media/File:Viking_Expansion.svg

10.1.1 Les Illes Britàniques: l'Anglaterra Anglosaxona, Escòcia i Irlanda

L'Anglaterra anglosaxona, que no era un estat unificat, sinó que comprenia un munt de regnes independents, és on es va documentar el primer saqueig víking, al monestir de Lindisfarne (793) i va ser constantment atacada fins el punt de ser parcialment conquerida. La horda invasora nòrdica va passar a la història com el Gran Exèrcit Pagà (865-879). L'únic regne anglès que va resistir a la invasió va ser Wessex, a llavors sota el rei Alfred "el Gran", qui es va convertir automàticament en el primer rei d'Anglaterra (ja que els altres regnes anglosaxons havien caigut en mans dels víkings). El territori anglès sota ocupació escandinava era conegut com a *Danelaw*. A Irlanda, els víkings van fundar Dublín, i es van barrejar amb els celtes nadius de l'illa, els gaèlics. Escòcia va néixer en aquesta època com a resultat de la barreja dels víkings, els escots (un poble gaèlic vingut d'Irlanda), i un antic poble celta natiu de la regió escocesa conegut com els "pictes" (literalment, els "pintats", nom amb que els coneixien els romans pel fet de pintar-se el cos de blau). L'expulsió definitiva dels víkings de l'Anglaterra anglosaxona es va produir amb la Batalla de Stamford Bridge (1066), on el rei Harald Hardrada de Noruega va morir. Pocs dies després de Stamford Bridge, es produí la Batalla de Hastings, amb la qual els normands (dels quals parlaré en el següent apartat) van conquerir Anglaterra posant fi al

període anglosaxó. Guillem “el Conqueridor”, normand d’ascendència víking, es va coronar rei de tota Anglaterra el 1066.

10.1.2 La França Carolíngia

La complicada relació entre els francs i els víkings va començar amb el fundador de l’imperi carolingi, Carlemany, qui va intentar convertir als danesos als cristianisme per la espasa (any 800). De fet, el nom de Dinamarca deriva de “Marca Danesa”, ja que a

l’imperi carolingi les terres de frontera eren conegudes com a “marques” (igual que la Marca Hispànica, el territori governat pels descendents de Guifré el Pilós que acabaria convertint-se en l’actual Catalunya).

Fíbula carolíngia de Dorestad, trobada en territori víking, 800, Museu Nacional d’Antiguitats, Leiden.

Font:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dorestad_Brooch_AvL.JPG?uselang=fr

Els dos fets més destacables que els víkings van protagonitzar en territori franc van ser els setges de Paris (845 / 885) i la fundació de la Normandia (911). “Normands” (traduït com a “homes del nord”) és el nom amb que els francs coneixien als víkings. L’emperador franc Carles “el Calb” va afrontar el primer setge a Paris, i Carles “el Simple”, el segon. Va ser aquest últim el que finalment va decidir pactar amb l’atacant víking de la ciutat, Rollo, perquè la abandonés a canvi de fer-lo comte de les terres de la desembocadura del Sena. El víking Rollo

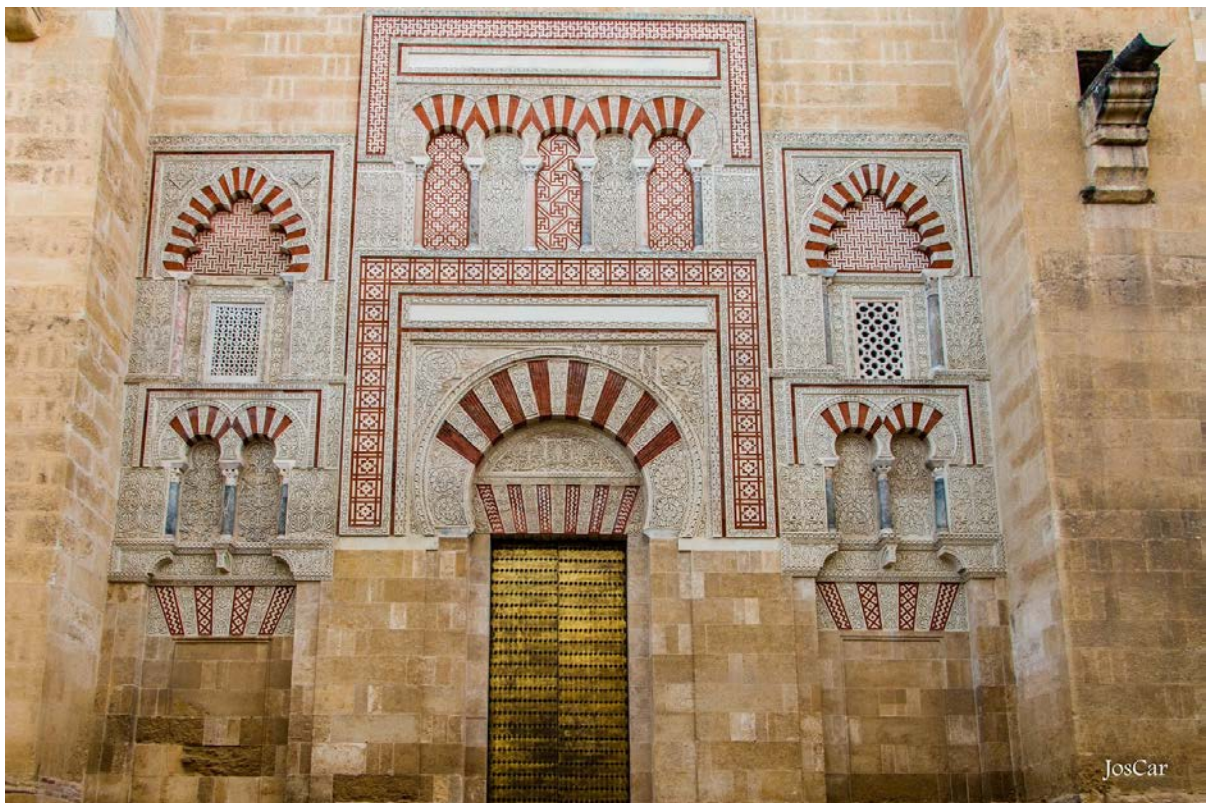
Copa carolíngia descoberta en un jaciment víking, segle X, The British Museum, Londres.

Font:

<https://www.bmimages.com/preview.asp?image=00736588001>

va esdevenir el fundador de Normandia, i els seus descendents van ser una poderosa dinastia que al segle XI va conquerir el tron d'Anglaterra, va conquerir Sicília i la meitat sud d'Itàlia, i va encapçalar la primera creuada a Terra Santa. La reialesa europea actual descendeix en part del viking Rollo.

10.1.3 La Península Ibèrica i el Mediterrani: el regne Astur-Lleonès, Al-Àndalus, el Nord d'Àfrica i Itàlia

Façana de la mesquita omeia de Còrdova, segles VIII-XI (fase musulmana).

Font: <http://cordobaatravesdelasfotosdejoscar.blogspot.com.es/2017/04/puerta-de-san-jose-mezquita-de-cordoba.html>

Els víkings van assetjar la Península Ibèrica en contades ocasions, però es tractava d'incursions molt ambicioses i de gran magnitud. La més famosa és la liderada pel cabdill Björn "Costat de Ferro" (859 / 860). Primer van atacar la costa cantàbrica i Galícia, i a continuació van arribar fins a la al-Àndalus de la dinastia Omeia, on van saquejar Algeciras, Lisboa, i en una ocasió, van aconseguir capturar Sevilla (844). Molts dels esclaus que hi havia a al-Àndalus havien estat comprats als víkings, els quals els havien capturat prèviament en les seves incursions per Europa. Aquesta és una de les raons per les

quals milers de *dirhams* de plata han estat trobats en jaciments escandinaus. Una altre de les proeses dels escandinaus en sòl hispànic va ser remuntar l'Ebre amb les seves naus, arribant a atacar Pamplona. També van saquejar ciutats del nord d'Àfrica, les Illes Balears, Sicília i la ciutat italiana de Luni, la qual van confondre per Roma.

Una dada curiosa: sabem que els homes i dones víkings es pintaven els ulls de negre, tal com he representat en la il·lustració de la pàgina 19, gràcies a la crònica d'un cronista jueu de la ciutat catalana de Tortosa (a llavors andalusí) que va visitar Dinamarca.

Caixeta de San Isidoro, l'únic objecte víking trobat a Espanya, reutilitzat com a reliquiari, segle X, Museu de la Col·legiata de San Isidoro, Lleó.

Font: <http://vikingosdethule.blogspot.com.es/2011/10/la-cajita-vikinga-de-la-basilica-de-san.html>

10.1.4 L'atlàntic Nord: Islàndia, Groenlàndia i Amèrica del Nord

Fins a mitjans del segle IX, Islàndia era una illa desconeguda i deshabitada. Els primers noruecs que la van visitar no es van atrevir a assentar-s'hi per por als seus volcans actius,

les grans plaques glacials i els gasos que la terra hi desprenia. Va ser quan van descobrir la fertilitat de la seva terra volcànica quan hi van començar a emigrar en massa, fins el punt de desforestar-la al complet, canviant el paisatge de l'illa per sempre. Islàndia havia estat coberta de bosc, i l'aspecte desolat que presenta actualment és conseqüència de la arribada dels primers humans. L'any 982, un mariner noruec

Talla de la cultura Dorset, Canadà. Es creu que representa els rostres d'un paleo-esquimal (a baix) i un víking (a dalt).

Font: <https://photo.nationalgeographic.fr/decouverte-d-objets-qui-precisent-l-histoire-du-nouveau-monde-1511#sculpture-sur-bois-21443>

que residia a Islàndia, Erik “el Roig”, va convertir-se en el primer ésser humà en fer assentament a Groenlàndia, molt abans de l’arribada dels inuit. I l’any 1000, el seu fill Leif Eriksson va esdevenir el primer europeu en trepitjar Amèrica, 500 anys abans que Cristòfor Colom. Concretament, els víkings van explorar Terranova (on s’han descobert assentaments), Labrador i Baffin, a l’actual Canadà. Aquests víkings no eren conscients de la transcendència del seu descobriment. A diferència d’Islàndia i Groenlàndia, Amèrica estava habitada per nadius. Finalment els nòrdics la van abandonar perquè un viatge tan llarg no valia la pena si la població autòctona no tenia ni plata, ni ferro, ni res que no tinguessin ja els escandinaus. A part de que van ser rebuts amb hostilitat i els nadius eren masses com perquè una colònia tan petita de víkings hi busqués l’enfrontament. La genètica dels islandesos sembla indicar que ambdues poblacions es van barrejar, i algunes mostres d’art indígena semblen representar rostres barbuts de víkings.

Màscara de la cultura Dorset, la qual va tenir contacte amb els víkings, Canadà.

Font: <http://www.whitewolfpack.com/2012/10/evidence-of-viking-outpost-found-in.html>

10.1.5 Terres d'Orient: els eslaus, els nòmades turcs, Pèrsia i l'Imperi Bizantí

Si els noruecs i els danesos van protagonitzar l'expansió cap a occident, els suecs van moure's principalment cap a orient. Primer a través del Mar Bàltic fins a territori finès, després cap a terres eslaves de l'est d'Europa, on van fundar ciutats com Kiev. Els eslaus coneixien als víkings amb el nom de *rus*. La Rus de Kiev, era el nom de l'estat que aquests van fundar, embrió de les futures Rússia i Ucraïna. L'any 839, emissaris de Kiev van

viatjar a Bizanci, i el 860, una gran flota rus va creuar el Mar Negre per atacar Constantinoble, capital de l'Imperi Bizantí.

Tresor rus de Gnezdovo, Rússia, que inclou monedes de plata o dirhams àrabs, segle X.

Font: <http://www.rabochy-put.ru/society/88183-uchenye-posporili-o-drevnosti-gnezdova-i-smolenska.html>

Anell àrab amb el nom "Al-là" inscrit en cúfic. Va ser descobert dins la tomba d'una dona víking al jaciment de Birka, Suècia.

Font: <https://edition.cnn.com/2015/03/19/europe/sweden-viking-arabic-ring/index.html>

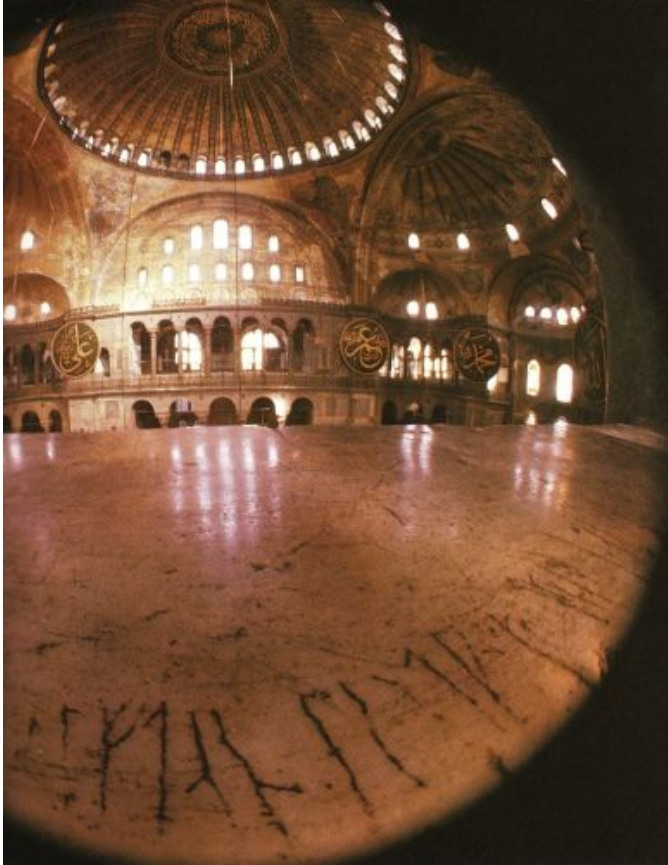
Les incursions dels víkings rus van arribar més a l'est encara, fins les estepes i deserts d'Àsia Central, territori habitat per els nòmades turcs, els quals, al igual que els eslaus, van exercir una gran influència en els rus. En contades ocasions, els víkings van creuar el Mar Caspi (910) i es van estendre fins als límits orientals de Pèrsia, saquejant i capturant ciutats de la Ruta de la Seda (1041). El 988, el príncep Vladimir de Kiev es va casar amb la princesa grega Anna “nascuda en el porpra”, germana de l'emperador bizantí Basili II. Era la primera vegada en la història en que una bizantina de sang reial es casava amb un cabdill barbar. Al principi semblava impossible, però Vladimir va prometre que si ella i l'emperador acceptaven, es convertiria a ell mateix i al poble rus al Cristianisme Ortodox, la religió de Bizanci. Aquest matrimoni va resultar el mateix any en la fundació de la famosa Guàrdia Varega. Els grecs coneixien als víkings amb el nom de “varegs”, i la Guàrdia Varega era un cos militar d'elit format per escandinaus i rus dedicat a protegir a l'emperador bizantí, semblant a la Guàrdia Pretoriana de la antiga Roma. El considerat com a últim rei víking de Noruega, Harald Hardraada, va passar la seva joventut de servei a la Guàrdia Varega, amb la qual va viatjar per tot el Mediterrani i Pèrsia. És el mateix rei Harald que va morir a la batalla de Stamford Bridge (Anglaterra, 1066) que posa punt final a l'Era Víking.

Buda de Helgö, Suècia. Va ser fabricat a l'Índia envers l'any 600, i la Ruta de la Seda el va portar a Escandinàvia.

Font:

<http://www.caitlingreen.org/2014/12/indian-silver-coins-in-viking-age.html>

Inscripcions rúniques gravades a l'interior de Santa Sofia, Istanbul, obra de dos mercenaris víkings a l'antiga Constantinoble, segle IX.

Font: http://www.circulo-romanico.com/foro_club_del_romanico/viewtopic.php?f=2&t=23&start=40

11. Fonts de consulta

11.1. Llibres

GRAHAM-CAMPBELL, James (1995). *Los Vikingos: Orígenes de la Cultura Escandinava*. Barcelona: Ediciones Folio.

GRAHAM-CAMPBELL, James (2013). *Viking Art*. Londres: Thames & Hudson.

HALL, Richard (2008). *El Mundo de los Vikingos*. Madrid: Ediciones Akal.

PUERTA VÍLCHEZ, José Miguel (2015). *El Sentido Artístico de Qurtuba*. Granada: Edilux.

Varis autors (2014). *Vikings: Life and Legend*. Londres: The British Museum Press.

Varis autors (1999). *Catalunya a l'Època Carolíngia: Art i Cultura Abans del Romànic*. Barcelona: MNAC.

WEBSTER, Leslie (2012). *Anglo-Saxon Art*. Londres: The British Museum Press.

11.2. Revistes

MORALES ROMERO, Eduardo. *Vikingos: Piratas del Norte*. Historia, National Geographic. Num. 78. Pag. 66.

PRINGLE, Heather. *Vikingos en América*. National Geographic. Desembre 2012. Pag. 56.

PRINGLE, Heather, *Nuevas Visiones de los Vikingos*. National Geographic. Març 2017. Pag. 2.

11.3. Pel·lícules i sèries de televisió

HIRST, Michael (creador). *Vikings* (estrenada el 2013). Canadà, Irlanda: The History Channel, Shaw Media, MGM Television.

11.4. Pàgines web

Artstation [Consultat el 2018-06-07]. Disponible a: <https://www.artstation.com/>

Hellenic Armors - Medieval Byzantine Armors [Consultat el 2018-06-07]. Disponible a: <http://www.hellenicarmors.gr/en/armors/byzantine-medieval/>

Pàgina de Facebook de l'Associació de Recreació Històrica Medieval Escandinava "Gjallarhorn Lag" [Consultat el 2018-06-07]. Disponible a: <https://www.facebook.com/Gjallarhorn-Lag-537573216432830/>

Textures.com [Consultat el 2018-06-07]. Disponible a: <https://www.textures.com/>

On trobar-me

- Totes les il·lustracions que formen part del meu projecte sobre l'Alta Edat Mitjana, incloses les d'aquest treball, estan disponibles a:

<https://www.artstation.com/jfoliveras/albums/56142>

- També em podeu trobar a Instagram: @jfoliveras
- I a Facebook amb el nom de: JFoliveras, digital painting
Enllaç: <https://www.facebook.com/JFoliveras/>